

УДК 821.161.11.1

Новик О. П.,
доктор філологічних наук,
Бердянський державний педагогічний університет

ЕЛЕМЕНТИ КАЗКОВОГО В ОПОВІДАННІ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ “МАЧЕХА И ПАННОЧКА”

Структура текстів, епіграфи, численні ремінісценції з творів різних письменників та фольклору, апелювання до попередньої літературної традиції роблять твори Євгена Гребінки оригінальними і водночас вводять їх у контекст світового письменства. Окремі аспекти цієї теми висвітлено в роботах Ю. Сироти, статті Перевертень Наталії, Є. Кирилюка, М. Сулими, Л. Задорожної та інших науковців [4; 7; 9; 12], проте комплексне вивчення казкових, традиційних елементів у творах Євгена Гребінки, зокрема, в оповіданні “Мачеха и панночка”, наразі відсутнє.

Творчість Євгена Гребінки постала на початку XIX ст. як явище, що синтезувало в собі вплив різних фольклорних та літературних традицій і таланту письменника. Ю. Сирота [12] розглянула російськомовну прозу Євгена Гребінки в контексті російської літератури 1830-1840-х років, відносячи тексти письменника, зокрема й оповідання “Мачеха и панночка”, до російської літератури. Таке твердження викликає сумніви. Т. Кознарський, міркуючи над питанням, які ж із творів, написаних у першій половині XIX ст. із українським колоритом, можемо вважати українськими текстами, називає кілька передумов для зарахування текстів до “українського пантеону”. Важливу роль, на думку дослідника, відіграє особа автора, “його національна ідентичність та прив’язаність до “місця співу” – локусу поетичної дикції (тогочасні читачі це відчували – приклад рецепції Гоголя тут вельми промовистий)” [8, 41–42]. Наступними факторами Т. Кознарський називає системність і націленість української теми в сукупності текстів певного автора, а також культурно-ідеологічну заданість тексту, його традицію та орієнтацію на читача: “Воззвание к Дніпру” не тільки не має українського або спільносхіднослов’янського історичного виміру – навпаки, воно трактує елементи руської історії як російські. Звичайно, не має українського виміру і опублікований в “Украинском альманахе” Гребінчин вірш “Рогдаев пир”, де письменник звертається до подій з історії Давньої Русі, – проте тут цей український вимір накладено на вірш контекстом “Украинского альманаха», що вписує київський міт “Рогдаева пира” в український культурний простір.

Тепер, абстрагуючись від контексту, порушимо загальне питання: чи “Рогдаев пир” (і Гребінчин російськомовний доробок у цілому) належить до українського корпусу? В якому літературному процесі його місце? В обох? Саме так. Він фігурує в обох процесах – українському (свійському, місцевому – з яким Гребінка асоціює себе, живучи в Петербурзі) та загальноросійському, столичному (адже саме в столиці робить собі кар’єру в 1830–1840-х роках чиновник, педагог і літератор Євгеній Гребьонкін) [8, 42]. Послуговуючись наведеною тезою, можемо віднести й інші тексти Євгена Гребінки, зокрема, “Страшний звір”, “Місяць і

сонце”, “Мачеха и панночка” до українського культурного простору, надто ж, зваживши на підзаголовки творів, наприклад: “малороссийское предание”. Розглянемо сюжет оповідання “Мачеха и панночка” у контексті фольклорної і літературної традиції.

Євген Гребінка, виносячи в підзаголовок оповідання “Мачеха и панночка” жанрове визначення “малороссийское предание” [2], налаштовує читача на сприймання твору з фольклорними ремінісценціями, насправді ж цей текст насичений ремінісценціями й із літературних, і з фольклорних творів. Наближаючись до казки за змістом, оповідь своєю структурою також нагадує казку, перебирає риси казкового хронотопу. Вочевидь, на автора мали вплив і українська усна народна творчість, і казки братів Грімм (“Білосніжка”), казки Шарля Перро (“Спляча красуня”), і літературні казки російських романтиків, зокрема, “Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях” Олександра Пушкіна [11]. Такі міжлітературні впливи є і в інших текстах оповідань Євгена Гребінки. “Приключения синей асигнации” розглянув Микола Сулима у статті “Оповідання Євгена Гребінки “Приключения синей асигнации” (компаративний аспект)” [14], де пише про витоки сюжету оповідання з роману Апулея та порівнює “Приключения синей асигнации” з творами письменників різних країн і епох. Розкриває дослідник і образ поводиря, що вписується в казкову схему, про яку писав свого часу В. Пропп, коли ходи змінюються один за одним [10, 102].

У європейській фольклорній та літературній традиції є низка казок, сюжет яких дослідники пов’язують із варіантами казки про сплячу красуню. До таких належать казка Шарля Перро “Спляча красуня”, казка братів Грімм “Білосніжка і сім гномів”, казки Олександра Пушкіна “Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях” та інші. Оповідання Євгена Гребінки “Мачеха и панночка” також містить у своєму сюжеті один із варіантів казки про сплячу красуню. Дівчина внаслідок чарів злої мачухи засинає і має спати, доки її не визволить коханий. Михайло Грушевський, розглядаючи українські народні казки, виокремив низку найбільш популярних мотивів, що побутували в фольклорі. Поміж них група мотивів про злу мачуху та її доньку: “Найбільш популярна група мотивів – се зла мачуха і її донька, її злоба против дітей від попередньої, помершої жінки, особливо дівчини від першого подружжя: “дідова донька”, котру кривдять, виганяють з дому або всякими способами силкуються звести з світу “баба” і “бабина донька”. “Дід” при тім звичайно не виявляє ніякої енергії для оборони покривдженої. Але її покірність, щирість, доброта і привітність до всіх, кого з нею зводить доля, здобувають їй поміч і прихильність усіх: звірят домашніх і диких, предметів живої і мертвої природи, навіть різних демонічних істот, і вона кінець кінцем засипається різними дарунками щастя, тим часом як зависна і злобна бабина донька, котру хочуть пустити слідами дідової доньки: тим самим способом добути такі ж самі багатства, навпаки – марно гине через свою злобу і нелюдність. Помічники дідової доньки мають більше або менше фантастичний характер; багатство й щаслива доля дістається їй різними надприродними дорогами” [3, 123]. Порівнюючи різнонаціональний фольклор, вчений завважив,

що тотожність основних мотивів у казках різних народів не можна вважати доказом запозичення. Так із сюжетом мачуха і пасербиця бачимо низку творів: “Дванадцять місяців”, “Крошечка-Хаврошечка”, “Морозко”, “Попелюшка”, “Василиса Прекрасна”, у давньогрецькій міфології цей сюжет, як зазначає Т. Зінкевич-Євстигнеєва [5, 127], представлений у міфі про Амура та Психею.

Як слушно завважила Ю. Сирота, оповідання Євгена Гребінки, які написані під впливом фольклору, містять архетипні мотиви та образи (образи лісу, відьми, сироти, дороги, братовбивства, мачухи, смерті). Окрім цього дослідниця зазначає і про поєднання християнського та язичницького світогляду в творах письменника про Україну (мотиви сповіді, молитви, покаяння поруч із міфологічними образами нечистої сили, Долі, сплячої красуні, Місяця-юнака тощо) [12, 9]. Вочевидь, у цьому творчість Євгена Гребінки не була винятковим явищем для української літератури початку ХІХ ст., згадаймо хоча б Левка Боровиковського, який послуговується фольклорними жанрами, численними казковими темами і образами.

Хронотоп тексту “Мачеха и панночка” досить складний, автор використовує трикратний повтор дії (сакральне число 3 бачимо в казках та інших жанрах усної народної творчості, часто використовують його і в літературі з біблійною традицією). Оповідання містить різні простори, поєднані простором дороги, яка тричі вводиться у сюжет оповідання-казки. Так перший рятівник дівчини, Макар, дорогою відвозить панночку в ліс, саме на дорозі нізвідки постає стара відьма, дорога приводить до дівчини і Чорноусенка.

Простір дому, після появи мачухи, стає ворожим для дівчини, натомість простір лісу, який спочатку лякає панночку, може стати для неї смертельним, поступово перетворюється на простір світлий і благодатний. Характерно, що переломним моментом у трансформації простору лісу стає щира молитва переляканої дівчини: “Упала панночка на землю и долго молилась Богу, горячо целовала серебряный крест – благословение покойной матери, и пошла далее, уже без страха, без трепета” [2, 315]. У творах багатьох романтиків використовується мотив молитовного чуда, характерний і для барокової епохи. Так, у Михайла Петренка у творі “Іван Кучерявий” змальовується сила материнської молитви. Грициха, яка вирядила чоловіка і дітей у далекі світи, розуміє, що марне плакати, а потрібно молитися Богу за рідних. Автор подає як безпосередньо вкраплені у текст елементи молитви: “О, крий боже голубоньку / В дорозі від лиха...” [16, 434], так і сакральне дійство молитовного чуда: “Настає свята година / Та свята минута: / В тую пору не наляже / На серденько смута / І на душі тихо стане, / Як там під зірками; / Тоді, тоді невідоме / Щось робиться з нами ! / Душа, очі, наше серце / Так і линуць до неба; / Тоді чоловік спізнає, / Що молитися треба!.. / Довго, довго у віконця / Грициха сиділа; / Потім встала, до образів / Свічки посвітила, / Пред іконами святими / Вона ниць упала, / За мужика і за дітей / Молитися стала. / Її печаль і молитва / Богом прийнялася, / Бо там, в степу за Самар’ю, / Кура́ піднялася!..” [16, 434]. Чудо молитви й материнського благословіння є й у тексті Євгена Гребінки: “Чудесная сила молитвы! Когда вас

бог захочет испытать несчастиями, молитесь чаще, молитесь от глубины души – и вы будете спокойны” [2, 315].

Онїричний простір сну мачухи (“Ей снилось, что она лучше падчерицы, что все на нее смотрят. И это так легко достается: стоит только сгубить невинную девушку!” [2, 313]) служить і для розширення загального простору тексту, і водночас пророкує можливе згортання життєвого простору дівчини (смерть). Казковий предмет, що поєднує два світи, є в іншого персонажа, – з казки Олександра Пушкіна, – дзеркало. І сон, і дзеркало поєднують реальний світ зі світом іншим, потойбічним і пророчим.

В оповіданні “Мачеха и панночка” дзеркало служить не просто для відображення того, хто в нього дивиться, а відбиває на обличчі мачухи, яка хотіла забрати красу своєї пасербиці, злий вогонь, що нуртував у душі страшної грішницї. Мачуха не може померти, оскільки боїться, що смерть зробить її некрасивою. Мотив двійництва у творі поєднується із античним міфом про Нарциса, водночас наближаючись і до мотиву гріха та покари.

У творах українських і російських романтиків часто змальовується дуалізм особистості, метання людини, коли нечиста сила штовхає її на шлях злочину, гріха. Душевні муки героя, зумовлені проблемою вибору між християнською покорою і звабами нечисті, теж пов’язані з романтичним мотивом двійництва. Мачуха в оповіданні Євгена Гребінки, як і цариця в казці Олександра Пушкіна “Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях”, помирає з горя, але перед смертю цариця розбиває об підлогу дзеркало [11, 297].

У багатьох романтичних баладах письменники показують, як герої вдаються до ворожби, до чар, задля того щоб досягти бажаного, тим самим впадають у гріх. Так, у “Чарівниці” Левка Боровиковського, дівчина намагається причарувати коханого, але насправді біля неї з’являється не люблячий чоловік, а примара-двійник, що діє проти своєї волі. Зрештою таке кохання з примусу зазвичай закінчується трагічно, а причину цього автор формулює у руслі християнської моралі: “бо чарами верховодить / Нечистая сила” [16, 64]. Завважмо, що тема чарування часто використовувалася вже й у бароковому письменстві, наприклад, у поезії “Чари” (1614) Симона Симоніда [13, 715–718], або ж у відомій пісні Марусі Чурай та інших літературних і фольклорних текстах.

Як і в народних, і в літературних казках, у творі Євгена Гребінки ліс містить таємничі простори, зокрема, таким прихованим локусом є хата чотирьох братів Іванів (у Олександра Пушкіна натомість – терем семи богатирів, у братів Грімм – будинок семи гномів, у Шарля Перро – замок). Чотири козаки, які в січових походах здобули не тільки звияжну славу, але й багатство, тоді вже проводили час у ловах і молитвах, дівчину прийняли як свою сестру, дали обітницю оберігати її.

Будинок чотирьох Іванів став не просто життєвим простором головної героїні, але свого роду оберегом. Цікава деталь: брати лягають спати по чотирьох кутах хати (хрестом), водночас дівчина цілує свій срібний хрест. Фігура хреста з людських тіл повториться у творі ще раз: вважаючи, що не вдалося

дотримати своєї клятви, чотири Івана залишаються мертвими охоронцями біля кришталевого гробу, який поставили у пущі на старезному дубі. Про казкових охоронців, сон та смерть героїні писав і Є. Кирилюк: “У Пушкіна царська родина, у Гребінки – козацько-старшинська. Царівна має нареченого, панночка ні. Королевич – наречений ввесь час її розшукує і кінець-кінцем знаходить, панночка прокидається через 50 років і одружується з Чорноусенком. У лісі царівна живе в семи богатирів, у Гребінки – в чотирьох братів. Царівна вмирає від отруйного яблука, панночка – від персня” [7, 137].

Щасливий фінал оповідання “Мачеха и панночка” Євген Гребінка зображує в сакральному просторі Києва, акцентуючи на святості цього міста. Простір церкви, де вінчаються молоді, освітлений свічками, стає початком щастя для праведників (батько, молоді) і смертельним для грішниці, яка помирає від заздрощів. Київ постає світлим святим місцем і в текстах Євгена Гребінки, зокрема, в оповіданні “Мачеха и панночка (Малороссийское предание)”: “Как ты красив, мой родной Киев! Добрый город, святой город! Как ты красив, мой седой старик! Что солнце между планетами, что цар между народом, то Киев между городами. На высокой горе стоит он, опоясан зелеными садами, увенчан золотыми маковками и крестами церквей, словно святой короною; перед горою широко разбежались живые волны Днепра-кормильца. И Киев, и Днепр вместе... Боже мой, что за роскошь! Слышите ли, добре люди, я вам говорю про Киев, и вы не плачете от радости? Верно вы не русские. А сколько там церквей, сколько в них богатства! Войдите хоть в собор Софийский – да тут топа народу: здесь поют, венчают” [2, 323]. Відтворення образу Києва в художній літературі свого часу вдало проаналізував Олександр Білецький у праці “Образи Києва в художній літературі” [1]. Попри досить різнобічний огляд художніх текстів, у яких постає столиця України, вчений висловлює досить сумнівну тезу “Звичайно, конкретного образу Києва XVII–XVIII століть ми не знайдемо в цій барочній літературі. Але конкретність ще і не входить у завдання ні української літератури, ні російської...” [1, 545]. О. Білецький сам перераховує окремі барочні й романтичні тексти, де постає і древній Київ, і місто в XVII–XVIII століттях. Опис прекрасного міста набуває відтінку казковості, таємничості завдяки метафоричному зображенню Києва – сивого царя міст.

Євген Гребінка органічно поєднує казкові елементи з реальністю змалювання українського пейзажу, з християнським баченням світу. Злочин мачухи-польки описується на тлі благодатного свята, і цим самим поглиблюється емоційна наснаженість оповіді, підкреслюється величина трагедії, що має статися: “Чисто, безоблачно небо над Украйною; високо горит солнце на небе. В Украйне давно уже весна: цветут густые сады, цветут веселые луга, цветут зеленые берега голубых рек, от легкого ветерка нивы разбегаются живыми волнами; жаворонок утонул в небе и звенит там, как серебристый колокольчик, призывающий природу к молитве; каждая травка, каждый цветок тихо шепчутся между собою и кивают головками. Был троицын день; чисто было небо над Украйною; только в понебесье неслоь одно белое облачко – это ангел божий летел осматривать землю. Остановилось облачко над Украйною. Сложив руки,

распустил легкие крылья, с улыбкою посмотрел ангел на прекрасную сторону – и радостная слеза удовольствия скатилась с его ресницы: зашумела святая слеза в воздухе и рассыпалась на Украину свежим теплым дождем; облако скрылось; ангел полетел далее” [2, 313].

Письменник ускладнює не тільки простір але й час твору: згадки про минулі події з життя дівчини, з походів Іванів, перенесення дії на п'ятдесят років тощо. Стара відьма, яка допомагає мачусі звести панночку зі світу, постає свого роду провідницею між світами – світом живих і світом померлих. При цьому вона постає на дорозі “нізвідки”, наче з-під землі, в образі паломниці, що йде на прощу до Києва, зробивши ж чорну справу, відьма піднімає страшний вихор, що відносить її на хутір. У казці Олександра Пушкіна цариця-мачуха робить злочини, примушуючи допомагати собі дівку Чорнявку. Принагідно можемо згадати й інші відьомські образи, наприклад, сивіли в Іоанкія Галятовського, чи Сивіллу в поемі Івана Котляревського “Енеїда”.

Українська бувальщина “Мачеха и панночка” Євгена Гребінки, увібравши впливи української та зарубіжних літературних традицій, постала оригінальним твором. Зокрема своєрідним у інтерпретації традиційного сюжету є введення мотиву чуда, надання українського колориту (образи козаків Іванів, святий простір Києва, образ відьми), мотиву християнської покори тощо. Казкові елементи виявлені нами і на формальному і на змістовому рівнях оповідання. Перспективним видається подальший компаративний аналіз творів Євгена Гребінки шляхом зіставлення з літературними казками інших країн.

Література

1. Білецький О. Образи Києва в художній літературі / О. Білецький // Зібрання праць : [у 5-ти т.]. – К. : Наукова думка, 1966. – Т. 4 : російська література та російсько-українські літературні зв'язки / [упоряд. та прим. О. О. Білявської ; ред. Н. Є. Крутікова]. – С. 539–572.
2. Гребінка Є. П. Мачеха и панночка (Малороссийское предание) / Є. П. Гребінка // Твори : [у 3-х т.]. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 1 : Байки. Поезії. Оповідання. Повісті / [ред. В. Л. Микитась ; упоряд. та прим. І. О. Лучник, К. М. Секаревої]. – С. 311–323.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури : [в 6-ти. т. ; 9-ти кн.] / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1 / [упоряд. В. В. Яременко ; авт. передм. П. П. Кононенко ; приміт. Л. Ф. Дунаєвської]. – 392 с. (“Літературні пам'ятки України”).
4. Задорожна Л. М. Євген Гребінка : літературна постать / Л. М. Задорожна. – К. : Твім інтер, 2000. – 160 с.
5. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Тайный шифр женских сказок / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева. – СПб. : Речь, 2006. – 272 с.
6. Зубков С. Д. Євген Павлович Гребінка : життя і творчість / С. Д. Зубков. – К. : Худож. літ., 1962. – 210 с.
7. Кирилюк Є. П. Проза Є. П. Гребінки / Є. П. Кирилюк // Життя і революція. – 1930. – № 2. – С. 130–150.
8. Кознарський Т. Ефемери та химери : про альманах “Эфемериды” та українські проекти 1830-х років / Т. Кознарський // Відкритий архів : щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури / [ред.-упоряд. С. Захарків]. – К. : Критика, 2004. – Т. I. – С. 23–66.

9. Перевертень Н. Фольклорна основа ранніх творів Є. Гребінки / Н. Перевертень // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [збірник наукових праць]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – Вип. 35. – С. 439–447.
10. Пропп В. Я. Морфология сказки / В. Я. Пропп. – Л. : Academia, 1928. – 151 с.
11. Пушкин А. С. Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях // Пушкин А. С. Собрание сочинений : [в 1-м т.] / [сост. А. А. Саакянц] / А. С. Пушкин. – М. : Худож. лит., 1984. – С. 293–297.
12. Сирота Ю. О. Російськомовна проза Є. П. Гребінки в контексті російської літератури 1830–1840-х років : автореф. дис. ... к. філол. н. : 10.01.02. “Російська література” / Ю. О. Сирота. – Сімферополь, 2008. – 18 с.
13. Слово багатоцінне : хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV – XVIII століття) : [в 4-х кн.] / [упоряд. В. Шевчук, В. Яременко]. – К. : Аконіт, 2006. – Кн. 3. – 799 с.
14. Сулима М. Оповідання Євгена Гребінки “Приключения синей ассигнации” (компаративний аспект) / М. Сулима // Рідний край. – 2013. – №1 (28). – С. 68–70.
15. Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. – К. : Дніпро, 1968. – 635 с.
16. Українські поети-романтики : [поет. твори] / [упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука ; вступ. ст. М. Т. Яценка ; ред. тому М. Т. Яценко]. – К. : Наук. думка, 1987. – 592 с.

Анотація

В статті розглядається поетика оповідання Євгена Гребінки “Мачеха и панночка”, зокрема досліджуються фольклорні та літературні традиції в творі. Основна увага зосереджена на вивченні казкових елементів, виокремлено типологічні паралелі з творчістю інших романтиків та попередньою літературною традицією.

Ключові слова: Євген Гребінка, казка, традиція, оповідання

Аннотация

В статье исследуются традиции фольклора и литературы в рассказе Евгения Гребинки “Мачеха и панночка”. Показана трансформации традиционных сказочных сюжетов в произведении, выделены типологические параллели с творчеством современников и предшественников писателя.

Ключевые слова: Евгений Гребинка, сказка, традиция, рассказ.

Summary

Folklore and literary traditions of Eugene Grebinkas' story “Stepmother and a girl” are studied in the article. The focus is made on the study of fabulous items, typological affinities with other previous romantic and literary tradition are singled out.

Keywords: Eugene Grebinka, tale, tradition, story.